

Замкова Н.Л.

*директор Вінницького торговельно-економічного інституту
Київського національного торговельно-економічного університету*

СТАТУС «НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ» ТА МОЖЛИВОСТІ МОВНОЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ МОВНО-ЕТНІЧНИХ СПІЛЬНОТ В НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВАХ

Анотація. В статті висвітлено поняття «національної меншини» та проаналізовано конфліктогенний потенціал цього явища як передумову мовної дискримінації мовно-етнічних спільнот в національних державах. Автором досліджено критерії віднесення спільноти до національної меншини, а саме: мовні, культурні та етнічні характеристики групи, члени якої себе ідентифікують з цими характеристиками.

Ключові слова: національна меншина, мовна дискримінація, національна держава, етнонація, мультикультуралізм, мовно-етнічні спільноти.

В статті ми не ставимо завдання розглядати тонкощі юридичного (правового) розуміння поняття «національної меншини». Ми обмежимося лише характеристиками такого утворення, які дозволяють нам зрозуміти конфліктогенний потенціал, що криється в самому дискурсі про національні меншини, тобто зрозуміти, яким чином позиювання певної спільноти як «меншини» сприяє або безпосередньо спричинює її дискримінацію на етнічному ґрунті.

Поняття «національна меншина» є загальновідомим і абсолютно очевидним, хоча не має формулювання з чіткими юридичними рамками, які визначають статус такої спільноти. Це вказує на суто *ідеологічну* природу поняття. У 1935 році Постійна палата міжнародного правосуддя визнала, що існування національної меншини не є питанням права, а є питанням факту. Досить дивна ситуація, оскільки стосовно спільноти, яка отримала назву «національна меншина», існують спроби її розгляду в рамках правового поля. Це дивно й тому, що з 1935 року стан особливо не змінився і до початку 90-х років, які припадають на новий спалах уваги до цього поняття з боку міжнародних інституцій найвищого рівня.

Так, згідно пункту 32 Копенгагенського документу ОБСЄ 1990 року визнається, що належність до «національної меншини» обумовлюється не походженням, а фактом особистого вибору конкретної людини. Як бачимо, в цьому твердженні знайшли своє відображення постмодерністські та мультикультуралістські уявлення про специфіку

національної ідентичності. І в цьому документі фактично повторюються положення часів 30-х років про те, що існування національної меншини є питанням факту, а не визначення. Звідки виникають зазначені труднощі у розумінні природи національної меншини, що ґрунтуються на суто інтуїтивний або «смаковий» критерій такого розуміння?

Концепт «національної меншини» з'являється тільки в країнах, де домінували етнічні моделі національної ідентичності з расистським компонентом. Цікаво, що в країнах, де домінує модель «політичної нації» або «громадянської нації» поняття національної меншини відпадає саме собою. Так, показовим є те, що Франція, класична країна «громадянської нації», не підписала Рамочну конвенцію з захисту національних меншин та не ратифікувала Хартію регіональних мов. В Конституційній Раді Франції з цього приводу було чітко сказано: «Франція — це країна, де немає національних меншин» [1].

Аналогічним чином і Сполучені Штати Америки не підтримали в свій час ідею ввести ідею прав національних меншин в такий документ як Всезагальна Декларація прав людини, прийнятий ООН, оскільки США є наочним прикладом країни зі своїм — відмінним від французького — проектом «громадянської нації». Як відомо, з самого початку американська нація будувалася згідно метафори «плавильного котлу», де різні етноси переплавлялися в цілісність нової спільноти. Експеримент радикальної «зміни парадигми», який відбувається в цій країні, в рамках якої метафора «плавильного котлу» поступається місцем метафорі «салатниці мультикультуралізму» нічого не змінює по суті, оскільки незмінною залишається поліетнічна природа американської нації. І в рамках американського мультикультуралізму «мовно-етнічні спільноти» не перетворюються на «національні меншини» в звичному для нас сенсі слова. В кращому випадку вони інтегруються в мовно-культурні спільноти, але цього, як виявляється, недостатньо для того, щоб вважатися національними меншинами. І відповідь на питання «чому» за умов США наявність мовно-культурної

ідентичності є недостатньою умовою для формування національної меншини, багато в чому може сприяти розумінню того, які чинники сприяють створенню такої спільноти, розумінню її певної «штучності». По-перше, у всіх спробах визначити сутність «національної меншини» кидається в очі її кореляція з існуванням «національної більшості» або так званого «корінного населення». За цим критерієм в США немає корінного населення взагалі, якщо не враховуючи індіанців, на яких розповсюджувалися типові технології колоніального расизму та які підлягали безжальній расистській сегрегації [2].

Як відомо, американська нація складалася з мігрантів, і тому єдиною формою консолідації поліетнічного населення міг бути критерій «громадянства» як необхідний та достатній для нової ідентичності. Війна з англійцями за незалежність США у XVIII столітті надала можливість використати фігуру «Чужого» для національної консолідації, незважаючи на те, що *етнічно* учасники цього визвольного змагання були вихідцями з Британії. Отже, перший критерій визначення національної ідентичності тут не спрацював. Якщо казати про корінне населення, то індіанці, які його склали, опинилися в ролі «меншини», і саме вони відповідають статусу меншини в найбільшій мірою в тому сенсі, який вкладається в це поняття європейськими теоретиками.

Якими є інші критерії віднесення спільноти до національної меншини? Таких критеріїв небагато і вони повторюються у різних авторів. Це критерій наявності мовних, культурних та етнічних характеристик групи, члени якої себе ідентифікують з цими характеристиками. Теоретики при цьому розуміють, що такої ідентифікації замало і тому вважають за необхідне зафіксувати цю ідентичність за допомогою більш «сильних засобів». Саме такий суто смаковий критерій використовував у формулюванні сутності національної меншини комісар нацменшин ОБСЄ Макс Ван дер Стул, однак у визначеннях такого роду немає критеріїв відмінності між сильним та слабким. Інколи таким критерієм виступає критерій інституційної консолідації спільноти на ім'я «національна меншина», тобто певної інфраструктури, яка надає групі статус соціального суб'єкта або суб'єкта політичних вимог.

Коментуючи цей критерій, можна відзначити, що в ньому є свій сенс, оскільки він допомагає зрозуміти відмінності між «культурною автономією» певної спільноти та її існування в якості «національної меншини». Узагальнено зазначений критерій як критерій *політизації*. Інакше кажучи, під «національною меншиною» ми можемо розуміти спільноту, яка під виглядом вимог за-

хисту своїх прав висуває певні соціальні вимоги, в яких національне виступає основою для зміни суто соціального статусу. Про цю особливість писав І. Валлерстайн, узагальнюючи цю приховану «статусну» складову національної ідентичності та розповсюджуючи її не тільки на «національну меншину», але й на етнонацію як таку: «В короткостроковому плані формування «етнонації» служить для зміни розподіл матеріальних благ у відповідності з деяким вільно обраним «статусом» — родинними зв'язками, мовою, расою, релігією, громадянством. Етнонації захищають або намагаються здобути привілей через повні або часткові монополії, виділяючи групу та створюючи організаційну цільність через маніпулювання культурними символами. Етнонаціональна свідомість є постійним сховищем для всіх тих, кому класова організація загрожує втратою відносних переваг при нормальній діяльності на ринку і політичному торзі, де домінують класи [3, 88-89]».

Якщо політичні вимоги відсутні, то меншина виступає лише суб'єктом виключено культурної ідентичності та її вимоги не можуть виходити за межі культури. Якщо ми торкнулися американського ґрунту сценаріїв ідентичності, то термін «мультикультуралізм» якраз і характеризує принцип аполітичності етнічних утворень в США, обмеження членів культурних спільнот лише вимогами прав на культурне забезпечення та визнання їх автономії в сфері культури. Можна зазначити, що право на політичні вимоги в США мають суб'єкти, які апелюють від імені «американської нації» або як громадяни Сполучених Штатів, залишаючи етносам право на забезпечення культурних та мовних потреб. Більш того, держава виступає гарантом такого забезпечення [4].

Аналогічна ситуація відбувається у Франції, де заблоковані всі можливості відокремлення від французької нації на етнічному ґрунті та політизації подібного відокремлення у майбутньому. Як відомо, на її території мешкають численні етнічні спільноти, серед яких є такі «корінні» для цієї території етноси як провансальці, бретонці, фламандці, ельзасці тощо. Всі згадані народності мають свою мову, якою користуються в побуті, та свою культуру (тип одягу, фольклор, сучасне мистецтво, що спирається на традиційні взірці). Напевне, вони мають і певні структури, які транслюють культурні цінності цих етносів, і ніхто не заважає їм робити це. На перший погляд, стосовно цих етнічних груп існують всі критерії їх належності до національних меншин, включаючи чисельність. Однак ці етнічні групи не отримують назву таких меншин, оскільки у Франції відсутні можливості політизації цих груп або можливості представництва *від імені* цих груп в політичній

площині. В рамках останньої представники цих етносів діють як французи, як члени «громадянської нації», що і дає підстави стверджувати, що у Франції немає національних меншин. Цей приклад дає можливість розкрити смисл поняття «права національних меншин» як права членів певної етнічної групи на **політичні вимоги**, на участь в **політичному процесі** в якості представників не соціальних прошарків, а етнічних груп.

Отже, повертаючись до проблеми визначення сутності «національної меншини», ми можемо закріпити деякі результати наших міркувань. По-перше, ми дійшли висновку, що спільнота «національна меншина» виникає тільки у державах з етнічною моделлю ідентичності в якості панівної, і саме тому термін «національна меншина» є синонімом «етнічної меншини». По-друге, поняття «національна меншина» виникає тільки як поняття, корелятивне до поняття «національної більшості», яке теж виникає лише на основі моделі етнонації, тобто як корінний або пануючий етнос. По-третє, наш аналіз расистського компонента національної ідентичності на етнічній основі дозволяє зробити висновок про те, що в самому понятті меншини криється сценарій дискримінації або навіть сегрегації. В цьому контексті «меншина» має конотації чогось недосконалого або навіть спотвореного, чий статус пов'язаний з відсутністю «онтологічного виміру» її існування, відсутністю її буття. Таким чином, конотація «меншини» є співзвучною до «меншовартості» цієї спільноти. Зазначена дискримінація має соціальні та політичні виміри, і тому боротьба за визнання статусу членів національної меншини, за визнання їх «прав», де визнання в якості повноправного суб'єкту «національної ідентичності» тісно пов'язане з визнанням в якості суб'єкта політичних вимог. Інакше кажучи, право на національно-культурну автономію виступає в парі або камуфлює вимогу на участь в розподілі матеріальних благ або політичних привілеїв.

Не вдаючись докладно до історії формування такої спільноти як «національна меншина», нагадаємо, що великим поштовхом до їх «інституціоналізації» став переділ Європи, який мав місце після поразки Наполеона та після Віденського Конгресу (1814-1815 рр.). Після цієї події величезна кількість державних утворень перейшла під юрисдикцію Австрії: відійшли Чехія, Угорщина, польська Галіція, так звана Краківська республіка, більшість Італії. Таким чином, захопленими стали не тільки території з їх державним управлінням, але й народи з багатою власною культурою та мовами, які суттєво відрізнялися від пануючої німецької мови новоствореної імперії. Хоча колоніальна політика Австро-Угорщини

була набагато м'якшою, ніж колоніальна політика Росії, але самим фактом колонізації метрополія започатковувала дискримінаційні стратегії відносно поневолених народів. Цей факт призводив до взаємного позиціонування відносин як відносин до «Іншого» та породжував конфліктні сценарії цих відносин, зокрема у вигляді **національних рухів** [4, 135]». Таким чином, рухи є безпосереднім проявом політизації національного виміру культури і самої культури як такої.

Зазначена політизація, в свою чергу, породжує конфліктні сценарії та висхідну агресію (тобто схильність до дискримінації), яку сучасні автори узагальнюють в терміні «тоталітаризм», притаманний, за їх думкою, національним державам: «Поняття нації та практики націоналізму з самого початку ведуть не шляхом до республіки (re-public), суспільної справи шляхом до тоталітаризму (re-total), тобто до підкорення всього суспільного життя тоталітарному принципу [5, 114]». Незважаючи на занадто емоційну характеристику та занадто розширене тлумачення меж «тоталітаризму», певна частка істини в твердженнях цитованих авторів все ж таки є. І це можна довести на конкретних прикладах націоналізму народів Австро-Угорщини.

Такі духовні течії були блискуче проаналізовані видатним угорським мислителем І. Бібо, який знав цю ситуацію зсередини. На жаль, роботи цього мислителя не передруковувалися в країнах СНД крім єдиної статті, надрукованої в журналі «Венгерський меридіан. Журнал общественных наук» у 1991 році. Важливість робіт І. Бібо полягає не тільки в аналізі специфіки націоналістичних рухів та, відповідно, конфліктних сценаріїв міжкультурних та міжмовних відносин, але й в тому, що він детально проаналізував розбіжності між технологіями націєтворення у Західній та Східній Європі. В цьому контексті його висновки є дуже цінними для розуміння специфіки формування української нації та специфіки проблем, з якими стикається Україна в своїх спробах націєтворення.

Повертаючись до аналізу проблеми етнічної, культурної та мовної дискримінації в національних державах, які сформувалися після розпаду Австро-Угорської Імперії (це відбулося у 1918 році) в рамках новостворених національних держав, зазначимо загальний дискримінаційний принцип стосовно національних меншин, який склався в цих державах. Цей принцип І. Бібо формулював наступним чином: «Ущільнена нацменшина невичерпна в описі своїх образ та застосованого до неї пригнічення, а нація, яка складає більшість, не менш невичерпна в живописі тих, що викликаються зловмисною, «підривною» діяльністю агітаторів, що навчалися в іноземних університетах і

на курсах пропагандистів та вносили сум'яття в душу доброї та миролюбної національної меншини. Гротескність цієї ситуації полягає в тому, що вся фразеологія та всі мудрування та ілюзії одразу ж міняються місцями, якщо в результаті зміни територіального статусу більшість стає меншістю» [6, 70-71].

В наведеній цитаті ми бачимо багато спільного з теоретичною тезою М. Хардта та А. Негрі про «тоталітаризм» націоналізму будь-якого типу. Інакше кажучи, угорський мислитель на прикладах країн Східної Європи демонструє дискримінаційні стратегії відносно національних меншин в етнічних, культурних та мовних аспектах. Звідки постає ця проблема боротьби «націоналізмів» в цьому регіоні? Чітка відповідь на це питання дуже важлива, оскільки для України спостереження І. Бібо є абсолютно релевантними. Отже, однією з причин є постійне територіальне перекроювання, що відбувалося внаслідок появи та розвалу імперій. В результаті такого територіального розподілу при появі нових держав, останні не співпадали з висхідними територіями та на них залишалися цілі анклавні народів, які опинилися на цих територіях та в мить — причому штучним чином — перетворилися на національні меншини.

Нагадаймо, що сучасна Україна також є результатом територіальних втрат та нових «з'єднань», внаслідок яких її теперішня територія, як і більшості випадків країн Східної Європи, не співпадає з її колишніми розмірами. Наприклад, до її складу додалися території Криму або Східної Новоросії, і саме цим користуються ті етнічні групи, які звинувачують українську владу у дискримінації на етнічному ґрунті. Така ситуація є дуже типовою для країн такої історичної долі.

Так, угорський дослідник констатує наявність феномену «національного Відродження», притаманний всім без винятку країнам регіону. Цей феномен, який мав місце і в українській національній свідомості, є цікавим з багатьох точок зору, оскільки в ньому йдеться не тільки про відродження мови та культури, але воно містить в собі й територіальний компонент або ті рамки, на які, за словами І. Бібо, той чи інший народ претендує. І досить важким питанням було відродити ці рамки за умов постійного територіального перетасування. Тут велику роль відігравали інститути національної пам'яті, міфи та легенди. Звідси роль так званої «національної легенди» у всіх сценаріях «національного Відродження», які, за спостереженням І. Бібо породжують «мовний націоналізм» [6, 44-45].

Отже, в чому полягала причина зазначених дискримінаційних сценаріїв у новостворених національних державах, зокрема у вигляді «мовних

націоналізмів» та «мовних війн»? Одна з таких причин полягала у невизначеності кордонів між країнами та етносами, внаслідок чого «історична пам'ять розповсюджувалася на іншу, як правило, більшу територію, ніж та, на якій мешкало населення, яке говорило на одній мові [1, 46]», що в свою чергу призводило до того, що суперечка про кордони входила як важлива складова «Національного Відродження». Ці суперечки призводили до того, що І. Бібо називав «політичною істерією». Дослідник наводить багато прикладів дискримінаційних відносин між більшістю та меншістю в країнах цього регіону та переконливо демонструє спільні риси та закономірності у формуванні конфліктних сценаріїв (наприклад, у Польщі, Угорщині, Чехословаччині).

Подібний антидемократичний націоналізм угорський мислитель пояснює фактором страху, який криється в самій етимології слова «ксенофобія» (тобто як страх перед «Чужими»). Результатом такого страху стало пригнічення національних меншин, стратегія «де-етніфікації» або так званих «етнічних чисток» (прикладом якої може служити операція «Вісла», сутність якої полягала в масовій депортації українців). Завершуючи наш аналіз конфліктних сценаріїв в рамках відносин «більшість/національна меншина», вважаємо за необхідне наголосити на тому, що позиціювання будь-якої спільноти в якості національної меншини призводить до небезпеки появи таких сценаріїв. Про цю особливість дуже влучно сказав російський дослідник Н. Кокшаров: «Коли в поліетнічному суспільстві спеціальним законом визначають права меншини, це є прогресивним етапом на шляху демократичного розвитку нації, але, з іншого боку, мимоволі відбувається розмежування більшості та меншості і до певної міри їх протиставлення. Набуває чинності закону ситуація, яка сама в собі містить заряд конфлікту та напруженості, що за певних умов може дати поштовх до виявлення спотворених форм взаємовідносин, а в подальшому перерости у конфлікт. Це особливо небезпечно в тому випадку, якщо в сусідній прикордонній країні проживають етноспоріднені представники меншини» [7, 45].

Наведена цитата не тільки вдало ілюструє нашу попередню тезу про те, що сам факт віднесення до етнічної спільноти *вже* містить неабиякий дискримінаційний потенціал, але й точно вказує на проблеми, що встають перед Україною у зв'язку з поліетнічністю її складу, визнанням факту проживання на її території національних меншин, фактом проживання споріднених етносів в прикордонних областях. Небезпечний потенціал, що криється в перелічених факторах, пов'язаний з відносинами між «корінною нацією»

та «національними меншинами», є важливою теоретичною та практичною проблемою, яку ми розглянемо в завершальному розділі нашого дослідження.

Вважаємо за доцільне зазначити, що конфліктні сценарії за подібних умов виникають внаслідок нестачі демократії та правової культури влади та населення, внаслідок відриву націоналізму (та проєкту національного Відродження, що формується в його полі) від демократії. Ї вже багато разів цитований І. Бібо виводить наявність соціальної емоції страху, яка й призводить до етнічних чисток та ксенофобських сценаріїв у відносинах між більшістю та меншинами, з відсутністю зрілої демократії.

Про це він, зокрема, пише: «Бути демократом це, передусім, не відчувати страху, страху перед інакомислячими, перед тими, хто говорить на інших мовах, належить до інших рас, перед революціями та змовами, підступними задумами ворога, ворожою пропагандою, нехтуванням, неприйняттям та взагалі перед тими уявними небезпеками, які наш страх перетворює в реальну небезпеку. Країни Центральної та Східної Європи відчували страх тому, що вони не були сформованими, зрілими демократіями, а оскільки вони відчували страх, вони і не могли бути такими» [6, 63]. Тому розімкнути це хибне коло є першочерговим завданням для України.

Література

1. Валлерстайн І. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн ; пер. с англ. П.М. Кудюкина. ; под общ. ред. канд. полит. наук Б.Ю. Кагарлицкий. — СПб. : Изд-во «Университетская книга», 2001. — 416 с.
2. Валлерстайн І. Национальное и универсальное: возможна ли всемирная культура? / Валлерстайн І. // Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. — СПб. : Изд-во «Университетская книга», 2001. — С. 131-149.
3. Валлерстайн І. От феодализма к капитализму: переход или переходы? / Валлерстайн І. // Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. — СПб. : Изд-во «Университетская книга», 2001. — С. 63-81.
4. Валлерстайн І. Государства в институциональном водовороте капиталистической мироэкономики / И. Валлерстайн // Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. — СПб. : Университетская книга, 2001. — 416 с.
5. Хардт М. Империя / М. Хардт, А. Негри. — М. : Праксис, 2004. — 238 с.
6. Бибо И. Нищета духа малых восточноевропейских государств / И. Бибо // Венгерский меридиан. — (Будапешт). — 1991. — № 2. — С. 52-53.
7. Кокшаров Н.В. Международный опыт решения культурных аспектов этничности / Н.В. Кокшаров // Credo new, Теоретический журнал. — 2003. — № 1. — С. 157-192.

Замковая Н.Л. Статус «национального меньшинства» и возможности языковой дискриминации языковых этнических сообществ в национальных государствах. — Статья.

Аннотация. В статье представлено понятие «национального меньшинства» и проанализирован конфликтотенный потенциал этого явления как предпосылки языковой дискриминации языковых этнических сообществ в национальных государствах. Автором исследованы критерии соотношения сообщества к национальному меньшинству, а именно: языковые, культурные и этнические характеристики группы, члены которой идентифицируют себя с этими характеристиками.

Ключевые слова: национальное меньшинство, языковая дискриминация, национальное государство, этнонация, мультикультурализм, языковые этнические сообщества.

Zamkova N.L. The status of «national minorities» and the possibility of language discrimination of language-ethnic communities in national states. — Article.

Summary. The notion of “national minorities” has been displayed in the paper; conflict potential of this phenomenon as the background of language discrimination of language-ethnic communities in national states has been analyzed. The author has examined the criteria of the community’s correspondence with the national minority, including language, cultural and ethnic group characteristics, whose members identify themselves with these characteristics.

Keywords: national minority, language discrimination, national state, ethno-nation, multiculturalism, language-ethnic communities.